

Harri Linna

”Emme me tiedä, milloin ja missä muodossa Herra antaa ristin.” Sairaus ja kärsimys pyhittäjä Johannes Valamolaisen kirjeissä

Sairaus ja kärsimys koskettavat jokaista ihmistä. Vakava sairastuminen herättää eksistentiaalista pohdintaa kärsimyksen syystä ja Jumalan roolista sairauden ja maailman pahuuden keskellä. Tätä aihetta on käsitelty 1900-luvulla Valamon skeemaigumeni Johannes eli pyhittäjä Johannes Valamolainen kirjeissään rippilapsilleen. Tässä katsauksessa käsittelen, mikä on sairauden ja kärsimyksen rooli Johannes kirjeissä sekä Jumalan kaitselmuksen suhdetta kärsimykseen ja Kristuksen kärsimyksien suhdetta ihmiskunnan kokemaan kärsimykseen.

Pyhittäjä Johannes Valamolainen, syntyjään Ivan Aleksejev (1873–1958), oli Valamon luostarissa kilvoitellut munkki, joka toimi ensin Petsamon luostarin johtajana, sitten Valamon rippi-isän apulaisena vuosina 1937–48 ja lopulta luostarin rippi-isänä sekä johtokunnan jäsenenä vuosina 1948–1958. Suureen skeemaan vihkimisen jälkeen häntä alettiin kutsua skeemaigumeni Johannekseksi.¹ Ekumeeninen patriarkaatti luki hänet pyhien joukkoon yhdessä Johannes Sonkajanrantalaisen kanssa vuonna 2018.²

Hengellisenä ohjaajana Johannes halusi lähtökohtaisesti puhua hengellisistä asioista kasvatusten, mutta tyytyi myös vastaamaan kirjeitse rippilastensa kysymyksiin. Hän ei ollut aina tyytyväinen kirjeisiinsä ja totesikin usein haluavansa heittää kirjeet uuniin. Suomea taitamattomana Johannes kirjoitti kaikki kirjeensä venäjäksi. Kirjeenvaihtoa hän kävi rippilastensa kanssa tietävästi vuodesta 1939 lähtien kuolemaansa saakka.³ Johanneksen rippilapset rakastivat hänen kirjeitään ja olivat vakuuttuneita niiden hengellisestä hyö-

¹ Takala 2011, 331; Panteleimon 1989, 284.

² Johanneksen kanonisaatiosta ks. Skeemaigumeni Johannes ja Johannes Karhapää pyhien joukkoon 2018.

³ Иоанн 2019, 532, 484, 370.

dystä. Rippilapset saivatkin koottua kirjeet monistepainokseksi jo Johanneksen elinaikana vuonna 1956. Kirjeet saavuttivat laajan venäjänkielisen lukijakunnan, kun ne julkaistiin ranskalaisessa Vetšnoe-aikakausilehdessä vuonna 1962.⁴

Arkkipiispa Paavali käänsi ja julkaisi suomeksi Johanneksen kirjeitä *Aamun Koitossa* ja *Hehkuvuossa hiilloksessa* vuodesta 1952 alkaen. Paavalin käännöksistä valittu osa Johanneksen kirjeitä päätyi vuonna 1976 julkaistuu teokseen *Valamon vanhuksen kirjeitä*. Aktiivisen etsintätöyön jälkeen kirjeitä käännettiin lisää ja niin syntyivät teokset *Kirjeitä Innalle* (2014), *Kirjeitä Jelenalle* (2017) sekä *Luostariwanhuksen kirjeitä* (2018). Vuonna 2019 ilmestyi uusi venäjänkielinen laitos *Письма о духовной жизни*, jota käytän lähteenäni tässä katsauksessa ja johon on koottu kaikki löydetty Johanneksen kirjeet. Suomennettuja kirjeitä käytän apuneuvona. Valtaosa Johanneksen säilyneestä kirjeenvaihdosta on kirjoitettu 1950-luvulla, vaikka muutama kirje on säilynyt jo aiemmilta vuosikymmeniltä. Ensimmäinen kirje on päivätty 4.8.1939 ja viimeinen 9.3.1958. Venäjänkielisessä lähdelehtessä kirjeitä on yhteensä noin parisataa.⁵

Sairauksien kuvailu kirjeissä

Johannes usein aloittaa tai lopettaa kirjeensä kertomalla kuulumiset veljestön terveyden tilasta. Hän mainitsee erityisesti 1950-luvulle sijoittuvissa kirjeissään veljestön sairastelun ja munkkien kuolemia jopa nimeltä. Välillä hän kuvailee munkkien kohtaloita rippilapsilleen: ”munkki Simeon raukka oli puolitoistavuotta halvaantuneena, sitten kuoli.”⁶ Kirjeiden tunnelma on surumielinen Johanneksen tiedostaessa kuolemansa lähestyvän. Luostaria ikääntyneine munkkeineen hän luonnehtii yhdessä kirjeessään vanhainkodiksi ja kantaa huolta luostarin tulevaisuudesta.⁷

Yli 80-vuotiaalla Johannesella oli terveytensä kanssa ongelmia, joista hän mainitsee kirjoittamissaan kirjeissään Innalle ja Jelenalle. Hän kärsi ryt-

⁴ Johannes 2017, 218; Johannes 1976, 13. Tito Colliander mainitsee esipuheessaan julkaisemiseen liittyvän erilaisia vaikeuksia, joita hän ei erittele. Johanneksen elämäkerran kirjoitti arkkimandriitta Panteleimon (*Unen laiva* 1994).

⁵ Tunteuttomasta syystä kahta ensimmäistä kirjetä vuodelta 1939 ei löydy venäjänkielisestä laitoksesta vaan ainoastaan *Valamon vanhuksen kirjeistä*. Ks. Johannes 2012, 18–19.

⁶ Johannes 2017, 94–95; Иоанн 2019, 250.

⁷ Иоанн 2019, 417–418, 334–336.

mihäiriöistä, joiden pahentuessa kivuliaiksi hänelle diagnosoitiin Joensuussa sydäntauti. Kyvyn tehdä työtä Johannes toteaa menettäneensä vuonna 1951 ja epäilee syyksi skleroosia.⁸ Vuoteen 1954 mennessä Johanneksen jalkojen toimintakyky huonontui niin paljon, ettei hän kyennyt enää toimittamaan jumalanpalveluksia. Valamossa toimitusvuorossa oleva pappi toimitti viikon ajan kaikki jumalanpalvelukset. Viikkovuoron toimittaminen on ollut vaativaa terveelle papillekin, sillä joka päivä toimitettiin illalla klo 16.00 tai 17.00 ehtoopalvelus sekä ehtoonjälkeinen palvelus ja pravilo eli veljestön iltarukoukset. Aamu alkoi klo 4.00 toimitetulla puoliyöpalveluksella, jota seurasi aamupalvelus ja liturgia sekä liturgian jälkeen moleben Sergeille ja Hermannille tai Jumalansyntyttäjälle.⁹

Jousisiteen käyttöä vaatinut tyrä tuotti Johannekselle eniten fyysistä kärsimystä. Hän rinnastaa tyrän aiheuttamat kivut jouhipaitaan ja kahleisiin, mitä hän käytti nuorempana munkkina. Johannes kuitenkin suhtautui tähän vaivaan kiitoksella. Johannes tunnustaa myös vuonna 1954 olevansa vanhentunut ja toteaa, että hänen päänsä ei ole kunnossa. Mahdollisesti Johannes kärsi alkavasta muistisairaudesta, sillä hän lähetti samalle ihmiselle kaksi kirjettä samasta asiasta samana päivänä.¹⁰

Johanneksen henkilökohtaiseen rukouselämään ja kilvoitteluun liittyvät sisäiset kärsimykset lienevät olleet Johannekselle kaikkein haastavimpia. Aihe on Johannekselle arka, ja hän ei halua niistä kertovia kirjeitä julkaistavan kirjekokoelmassa, koska pelkää tulevansa väärinymmärretyksi. Tiedämme kuitenkin hänen kirjeestään Klaudialle, että Johannesta häiritsi suuresti kiusaajan lähettämät mielikuvat rukouksen aikana.¹¹

”Sairauskertomuksilla” ja kärsimyksen kuvailulla on taustoittava rooli Johanneksen kirjeissä. Kertoessaan kärsimyksistään Johannes haluaa paitsi jakaa taakkansa läheisten rippilastensa kanssa, mutta myös muistuttaa heitä, että kärsimys koskee meitä kaikkia. Kärsimyksen teema muodostuu Johanneksen kirjeissä viitekehyykseksi, jonka avulla hän puhuu Jumalasta ja selittää evankeliumia.

⁸ Иоанн 2019, 410–411, 397–398, 407–408.

⁹ Иоанн 2019, 555, 565, 176; Takala 2011, 18. Tarkempi kuvaus jumalanpalveluksista ks. Ketola 2018, 21.

¹⁰ Иоанн 2019, 445–446.

¹¹ Иоанн 2019, 287. Tuntemattomasta syystä venäjänkielisessä laitoksessa asiasta mainitaan kirjeessä 22.07.1954, kun taas suomenkielisessä käännöksessä seikkaperäisemmin kirjeessä, joka on päivätty 4.5.1954. Vrt. Johannes 2017, 130.

Jumalan kaitselmus ja armovoima

Johannes ei kuitenkaan vaivu toivottomuuteen henkilökohtaisten sairauksien tai maailmassa tapahtuvien vääryyksien suhteen, sillä hän luottaa Jumalan tahtoon ja kaitselmukseen: ”Jumala laupeudessaan auttaa ja varjelee hyvyytensä mukaan siten kuin hyväksi katsoo.”¹² Johannes pystyy sovittamaan henkilökohtaisen kärsimyksensä suhteessa Jumalan hyvyyteen. Paahuuden ongelmaan eli teodikeaan yleisemmältä kannalta Johannes ei osaa vastata, sillä hän näkee Jumalan kaitselmuksen heijastavan Jumalaa, joka on olemukseltaan hyvä, mutta pohjimmiltaan myös käsittämätön ja ihmismielen saavuttamattomissa oleva.¹³ Toisaalta sairaudet toimivat Jumalan kaitselmuksen mukaan, jolloin niillä voi olla myös rakentava vaikutus ihmisen sielun tilaan. Hän näkee sairauksien auttavan ihmistä näkemään asioiden todellisen tilan ja siten sairaus voi johdattaa ihmisen nöyryyden hyveen saavuttamiseen. Nöyrä ihminen havaitsee, ettei pärjää ilman Jumalan apua ja saa tällöin avukseen kilvoittelussa Jumalan armovoiman (*благодать*).¹⁴

Johannes ei kuitenkaan näe ihmisen fyysisistä parantumista sielulle haitallisena asiana ja kehottaa rippilapsiaan turvautumaan sekä lääketieteen tarjoamaan apuun että osallistumaan sairaanvoiteluun ja ehtoollisen sakramenttiin, mitkä parantavat myös fyysisiä sairauksia. Aineellisten lääkkeiden hyötyjä Johannes pohtii tulkinnassaan Johanneksen evankeliumin luvusta yhdeksän, jossa Kristus tekee tahnan ja sivelee sitä sokean silmiin. Johanneksen mukaan, jos Kristus olisi halunnut painottaa Jumalan armovoiman mahtavuutta, hän olisi parantanut sokean ilman tahnan tekemistä. Johannes tulkitsee tahnalla sivelemisen tarkoittavan nimenomaan maalliseen lääketieteeseen turvautumisen tärkeyttä. Kaikki apu sairauksiin tulee Jumalalta, mutta kahta eri reittiä: Jumalan kaitselmuksen kautta lääkärin välityksellä ja Jumalan armovoiman kautta kirkon sakramentaalisen elämän välityksellä. Jumala on tällöin sekä sielun että ruumiin ”taivaallinen ylilääkäri.”¹⁵

Johannes näkee paralleelin sairauksien ja fyysisten himojen välillä: ”Ihmisparka: nuoruudessa ihmistä kiusaavat ruumiin himot, vanhuudessa

¹² Johannes 2014, 10; Иоанн 2019, 374.

¹³ Иоанн 2019, 380–383.

¹⁴ Иоанн 2019, 455, 558, 473–475, 479, 214–215.

¹⁵ Иоанн 2019, 479–480, 489–490: Evankeliumiluku luetaan Halvantuneen sunnuntaina ortodoksisessa kirkossa. Ks. kirkkokalenteri 2021.

sairaudet.”¹⁶ Johanneksen ajattelussa kaikki ruumiissa tapahtuva on arvoltaan vähäpätöisempää kuin sielussa. Hän toteaa ihmisen sielun, jonka Jumala on luonut kuvakseen ja kaltaisekseen, olevan Jumalalta ja painottaa sielun olevan katoamaton ja vanhenematon – ikinuori. Ruumis puolestaan on katoavainen ja vanheneva. Johannes implikoi sielun heijastelevan Jumalan ominaisuuksia, ruumiin taas langenneen maailman ominaisuuksia heikkouksiin ja sairauksiin. Johannes korostaa sielun arvoa ja ylevyyttä niin paljon, että hänen yksittäisistä kirjeistään voi saada jopa dualistisen¹⁷ kuvan ruumiin ja sielun suhteesta. Johanneksen tarkempi kanta kuitenkin selviää hänen suhtautumisestaan polttohautaukseen: ruumis on Jumalan luoma sekä pelastustyön lunastama ja nousee ylösnousemuksessa, vaikka ruumis olisi poltettu.¹⁸

Fyysistä sairautta vaarallisempana tilana Johannes näkee himojen ohelalla sielussa koetun epätoivon ja siksi hän pyrkii aina lohduttamaan rippilapsia murheissaan, etteivät ne kasvaisi täydelliseksi epätoivoksi.¹⁹ Lääkkeenä epätoivoon Johannes tarjoaa katumusta (*покаяние*), joka pyyhkii pois ihmisen tekemät synnit yhä uudestaan ja johon ihminen voi kuolemaansa saakka turvautua.²⁰

Kristuksen ja marttyyrien kärsimykset esikuvana

Kirjoittaessaan Kristuksen elämästä maan päällä Johannes painottaa eniten Kristuksen inhimillisyyttä ja koettelemuksia ja kärsimyksiä, joita hän koki. Kirjeessään Jumalan pojan lihaksitulemisesta, Johannes ei esimerkiksi mainitse Kristuksen ylösnousemista tai kirkastumista vaan hän ennemmin kiinnittää huomiota siihen, kuinka Kristusta kiusattiin erämaassa (Matt. 4.) tai kuinka hän itki Lasaruksen haudalla (Joh. 11:43). Kuinka Kristus pyysi Jumalaa, ettei hänen tarvitsisi kuolla ristillä (Luuk. 22:42) tai kuinka myös jumaluus kärsi ristillä.²¹ Johanneksen kuva Kristuksesta on samalla äärimmäisen puhdas, sillä Johannes useasti painottaa, ettei Kristus tehnyt koskaan syntiä. Tässä mielessä Kristuksen kärsimykset poikkeavat arkisista ihmisten kärsimyksistä, jotka ovat usein henkilökohtaisen synnin seurausta. Jumala ei kärsi

¹⁶ Johannes 2018, 86. Иоанн 2019, 531–532.

¹⁷ Stanford Encyclopedia of Philosophy, ks. luku 1.2.

¹⁸ Иоанн 2019, 225–226, 506.

¹⁹ Иоанн 2019, 473–475, 549.

²⁰ Иоанн 570–571.

²¹ Иоанн 2019, 654–657.

omien syntiensä vuoksi, vaan meidän syntiemme vuoksi. Johanneksen näkee Kristuksen kärsimyksien ihmiskunnan puolesta olevan osoitus Jumalan armollisuudesta ja rakkaudesta ihmiskuntaa kohtaan.

Johannes ihmettelee ihmiskuntaa, joka kyllä ensin iloitsee Kristuksen pelastavista kärsimyksistä, mutta sitten nurisee pienistä vastoinkäymisistä. Johannes haluaa muistuttaa kilvoituskestävyydestä ja siitä, kuinka Kristusta seuraavat saavat riemuita, mutta joutuvat myös maailmassa elävinä vääjäämättä kärsimään sairauksia ja murheita.²² Johannes rinnastaa muun muassa henkisen nöyryytyksen, moitteet, solvaamisen ja naurun Kristuksen kärsimyksiin ja kehottaa opettelemaan ottamaan ne vastaan masentumatta. Johanneksen ajattelussa ihmisen kärsiminen vapaaehtoisesti johdattaa Kristuksen kaltaisuuteen. Johannes toteaa kärsimysten ajankohdan ja muodon olevan salaisuus: ”Emme me tiedä milloin ja missä muodossa Herra antaa ristin.”²³

Johanneksen ajattelun taustalla on oppi Jumalan tyhjentymisestä (*κένωσις*): ”Hänellä oli Jumalan muoto, mutta hän ei pitänyt kiinni oikeudesta olla Jumalan vertainen vaan luopui omastaan. Hän otti orjan muodon ja tuli ihmisten kaltaiseksi.” (Fil. 2:6–7.) Koska Kristus nöyrytyi ja tuli palvelijaksemme ja kärsi ihmisten puolesta, ihmisyyksy pystyy osallistumaan jumalallisesta luonnosta.²⁴ Kristuksen kärsimys muuttaa kärsimyksen luonnetta. Mikä oli ennen mielettömyyttä, on nyt kärsimystä, jolla on tarkoitus. Kärsimällä kärsimyksestä saadaan voitto ja kuolemalla iankaikkinen elämä.²⁵

Johannes lohduttaa rippilapsiaan, että Jumalan tähden koetuissa kärsimyksissä Jumala auttaa armollaan kestäämään niitä.²⁶ Rohkaisevana esimerkinä Johannes kertoo tarinan raskaana olevasta marttyyri Felicitasta. Vanginvartija kysyy raskaana olevalta Felicitakselta miten hän aikoo selvitä kidutuksista, jos synnytys aiheuttaa näin paljon kipuja. Tähän Felicitas vastaa: ”Nämä kivut ovat omiani, mutta sitten Herra auttaa minua.”²⁷ Johannes tuo esiin kirkkoisien ajatuksen erityisestä pelottomuuden (*παρρησία*)²⁸ armolahjasta, jonka Jumala antaa marttyyreille avuksi kidutusten edellä. Armolah-

²² Иоанн 2019, 609–610, 271, 549–550.

²³ Иоанн 2019, 567.

²⁴ Jumalan tyhjentymisestä ks. Staniloae 2011, 53, 56–58. Staniloae viittaa Maksimos Tunnustajaan, *Patrologia Graeca* 91:207.

²⁵ Kristuksen kärsimysten merkityksestä ks. Gavriilyuk 2014, 170–171, 175.

²⁶ Иоанн 2019, 431–432, 481.

²⁷ Johannes 2014, 155. Иоанн 2019, 458–459. Ks. myös Synaksarion helmikuun 1. päivälle.

²⁸ Liljeqvist 2011, 276; vrt. *παρρησία* teoksessa *Thesaurus Lingua Graecae*; Иоанн 2019, 489–490.

ja ilmenee joskus hurjanakin kerskailuna kiduttajille. Johanneksen kirjeistä ilmenee myös ajatus kärsimysten lunastavasta vaikutuksesta henkilökohtaisiin synteihin, mutta hän mainitsee tämän kiusaamisen ja muun henkisen väkivallan kohdalla.²⁹

Johannes korostaa Jumalan nöyryyttä, Jumaluuden kärsimyksiä ja maailmassa elävän ihmisen ennalta arvaamattomien kärsimysten, sairauksien ja murheiden vääjäämättömyyttä jopa niin paljon, että maailman tilaan positiivisesti vaikuttaneet asiat kuten Kristuksen ylösnousemus tuntuvat jäävän toissijaisiksi. Johanneksen kuva maailmasta on pessimistinen, koska hän tiedostaa ihmisen maanpäällä olevat kärsimykset vahvasti, eikä yritä löytää toivoa tai lohtua maanpäällä olevista asioista. Kuva tulevasta elämästä ja Jumalasta on puolestaan äärimmäisen optimistinen ja armoa täynnä. Kristuksen kärsimykset ovat samaan aikaan esikuvia kilvoittelevalle kristitylle ja väline pelastuksen saavuttamiseksi. Johanneksen näkökulmasta Kristuksen kärsimykset ovat kaikesta vastenmielisyydestään huolimatta osoitus Jumalan uhrautuvasta rakkaudesta meitä kohtaan.

Johtopäätökset

Tässä katsauksessa olen käsitellyt sairauden ja kärsimyksen tematiikan roolia Johannes Valamolaisen kirjeissä, Jumalan kaitselmuksen suhdetta kärsimykseen, ja Kristuksen kärsimysten suhdetta ihmiskunnan kokemaan kärsimykseen. Johanneksen kirjeissä kärsimys ja sairaus ovat toistuva teema, mitkä koskettavat paitsi rippilapsia niin myös Johannesta itseään. Sairauksien ja kärsimysten kuvailulla on taustoittava ja lohduttava rooli hänen kirjeissään. Johanneksen vastaukset kärsimyksen ongelmaan ovat kahtalaiset. Johannes näkee kärsimysten olevan osa Jumalan kaitselmusta, joka on ihmiselle pohjimmiltaan tuntematon ja käsittämätön mutta myös hyvä. Sairaudet voivat myös olla ihmiselle hyödyksi, kun hän tiedostaa oman hengellisen tilansa ja turvautuu Jumalan apuun. Toisaalta Johannes ei näe fyysistä parantumista sielulle haitallisena vaan kehottaa rippilapsiaan turvautumaan lääketieteen mahdollisuuksiensa mukaan.

Toisenlaisen vastauksen kärsimykseen tarjoaa Johanneksen kristologia: Kristuksen kärsimys on muuttanut kärsimyksen luonnetta. Ihminen pelastuu samaistumalla Kristuksen kärsimyksiin. Esimerkiksi hän nostaa marttyyrien kärsimykset rakkaudesta Jumalaan.

²⁹ Skedros 2016, 26, 28–29, 30–31.

Lähteet

Иоанн, схиигумен (Алексеев)

2019 Письма о духовной жизни. Москва. Сретенский монастырь.

Johannes, skeemaigumeni

1976 (2012) Valamon vanhuksen kirjeitä. Suom. arkkipiispa Paavali. 8.p. Heinävesi. Valamon luostari.

Johannes, skeemaigumeni

2014 Kirjeitä Innalle: Skeemaigumeni Johanneksen kirjeitä Ina Collianderille vuosilta 1947–1957. Suom. Sergius Colliander. Heinävesi. Valamon luostari.

Johannes, skeemaigumeni

2017 Kirjeitä Jelenalle: Skeemaigumeni Johanneksen kirjeitä Jelena Armfeltille vuosilta 1945–1958. Suom. arkkipiispa Paavali, metropoliitta Panteleimon & Sergius Colliander. Heinävesi. Valamon luostari.

Johannes, skeemaigumeni

2018 Luostarivanhuksen kirjeitä. Suom. metropoliitta Panteleimon. Heinävesi. Valamon luostari.

Kirjallisuus

Gavrilyuk, Paul

2005 The Suffering of the Impassable God. The Dialectics of Patristic Thought. Oxford Early Christian Studies. New York. Oxford University Press.

Ketola, Jari O.

2018 Liturginen elämä Valamon luostarissa 1940–1997. Itä-Suomen yliopisto, käytännöllisen teologian pro gradu -tutkielma. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:uef-20181056>. Katsottu 13.8.2021.

Liljeqvist, Matti

2011 Uuden testamentin sanakirja. Kreikka-Suomi. Helsinki. Oy Finn Lectura Ab.

Thesaurus Lingua Graecae

s.a. A digital library of Greek Culture. <http://stephanus.tlg.uci.edu/lsg/#eid=82270>. Katsottu 13.8.2021.

Panteleimon, arkkimandriitta

- 1989 Valamon Paterikon. Luostarin isien elämäkertoja. Heinävesi. Valamon luostari.
- 1994 Unen laiva. WSOY.

Patrologia Graeca

- 1865 Sancti Patris Nostri Maximi Confessoris. J. P. Migne (ed.). Opera omnia. Patrologia Graeca 91, Vol. 2. Paris. <https://play.google.com/store/books/details?id=0PIUAAAAQAAJ&rdid=book-0PIUAAAAQAAJ&rdot=1>. Katsottu 2.6.2021.

Skedros, James C.

- 2016 The Suffering of Martyrdom: Greek Perspectives in the Fourth and Fifth Centuries. – Suffering and Evil in Early Christian Thought. Ed. Nonna Verna Harrison and David G. Hunter. Grand Rapids. Baker Academic.

Skeemaigumeni Johannes ja Johannes Karhapää pyhien joukkoon

- 2018 <https://ort.fi/uutishuone/2018-11-30/skeemaigumeni-johannes-ja-johannes-karhapaa-pyhien-joukkoon>. Katsottu 13.8.2021.

Staniloae, Dumitru

- 2011 The Experience of God. Orthodox Dogmatic Theology. Volume 3. The of Jesus Christ as God and Savior. (Trans. ed.) Ioan Ionita. Brookline. Holy Cross Orthodox Press.

Standford Encyclopedia of Philosophy

- 2020 <https://plato.stanford.edu/entries/dualism/#MinBodHisDua>. Katsottu 2.6.2021.

Synaksarion

- s.a. 1.2. Päivän synaksario Karthagon pyhät marttyyrit Perpetua, Felicitas, Revocatus, Saturus, Saturninus, Secundus, Jucundus, Artaxius ja Quintus. <https://ort.fi/synaksarion/2/>. Katsottu 2.6.2021.

Takala, Elsi

- (2011) *Evakkomunkit Heinävedellä*. Uuden Valamon arkea 1940–73. Heinävesi: Valamon Luostari.